

ERDEI KATALIN – SÁNTHA ISTVÁN

Burjátok és tofák között*

A terepmunka-beszámoló két dél-szibériai néprajzi kutatást ismertet. Az 1997-es úton a szerzők két nyugatburját faluban tanulmányozták a földrajzi helyekhez fűződő szellemekkel és a sámánizmussal kapcsolatos hiedelmeket, valamint a burját nők társadalmi, gazdasági szerepét. Az 1998-as, második kutatás a Szaján hegységben élő tofák között zajlott. Részben a sámánizmus maradványait tanulmányozta, kiegészítő adatokat gyűjtve Diószegi Vilmos korábbi feljegyzéseihez, részben a jelenlegi életmódot vizsgálta, és a közelmúltra vonatkozó dokumentumokat gyűjtötte össze.

1997-ben és 1998-ban 2-2 hónapos kulturális antropológiai terepmunkát folytattunk a Dél-Szibériában élő mongol nyelvű burjátok között.* Sántha István az utóbbi utat megelőzően egy hónapot a Kelet-Szaján hegység északi oldalán élő török nyelvű tofák között kutatott. Beszámolónkban az ott szerzett tapasztalatainkról szeretnénk beszélni.

Mindkét évben elsősorban két falut és az ezekhez tartozó folyóvölgyek egy-egy szakaszát vizsgáltuk. Úgy gondoljuk, hogy a burját samanizmus elemei a hagyományos társadalom kontextusában, a helyi viszonyok ismeretével együtt nyernek jelentést. A gyűjtés a szövegeken túl minden esetben e kontextus feltárására irányult. Ezenkívül egy távolabbi célunk megvalósításának lehetőségeit mérlegeltük, azaz egy, a terveink szerint 2000–2001-ben megvalósuló, hosszú idejű állomásozó terepmunkát készítettünk elő.

Burjátoknál

A terepmunkát Oroszországban, Dél-Szibériában, a Bajkál-tótól nyugatra, az Irkutszki területen belül lévő, de közigazgatásilag közvetlenül Moszkva alá tartozó Uszty-ordai Autonóm Területen az úgynevezett nyugati burjátok között végeztük. A burját az egyetlen Szibériában élő mongol nyelvű nép. A nyugati burjátok legfontosabb megkülönböztető jellemvonása – szemben a Bajkál-tó keleti oldalán, Burjátiban és az Agaburját Autonóm Területen élő, elsősorban buddhista-lámaista keleti burjátokkal –, hogy megőrizték sámánista hitüket. Az Uszty-ordai Autonóm Területen ma mintegy ötvenezren vallják magukat burjátoknak. Mellettük a lakosság másik felét oroszok, ukránok, beloruszok, lengyelek és tatárok alkotják.

A burjátok a jakutokkal és a tuvákkal együtt Szibéria nagyobb lélekszámú őslakos népei közé tartoznak. Ma mintegy 425 ezren vallják magukat burjátoknak. A nyugati burjátok többsége a Szaján és a Altaj hegység vidékéről került mai lakóhelyére, ezért általában hagyományaikban több a törökös elem, és ezek a nemzetségek gyakrabban kötik eredetüket kirgiz vagy türk törzsekhez.

1999 2 (1): 127–135.
Tabula

Diószegi Vilmos 1957-ben végzett terepmunkát a nyugati burjátok között. Akkor tudománypolitikai okok miatt kutatása már a kezdeteknél félbeszakadt. Kutatásunkkal az ő tudományos örökségét is ápoljuk, itthon az általa gyűjtött anyagok feldolgozása is része felkészülésünknek. A területet feltáró kutatások eredményeit bemutató tanulmányok között nem talákoztunk egyetlen olyannal sem, amely hosszú idejű, állomásozó terepmunkán alapult volna.

A nyugati burjátok a tajga és a füves pusztta határán élnek. Ma is dél felől a folyók forráságai irányában, mélyen a fenyőerdőkbe nyúló legelőkön tartják állataikat, melyek hagyományosan szarvasmarhák, lovak, birkák és kecskék. Az utóbbi években az irkutszki piaci viszonyok igényeként a falvakban elkezdtek disznótartással is foglalkozni. A falvakat körbeölelő tajga biztosítja a terepet a vadászathoz. A nyugati burjátokon belül mind gazdaságilag, mind kulturálisan, mind a hitvilágot érintően egy külön világot képviselnek a Bajkál-tó közvetlen partján élő *ol'honi* burjátok. Életükben a halászat meghatározó.

Annak ellenére, hogy a burját kis lélekszámú nép, nehezen adja át, mutatja meg, és teszi idegenek számára is érthetővé kultúrájának számos megnyilvánulását. A kultúra rejtőzködő jellege leginkább abban nyilvánul meg, hogy bizonyos kommunikációs szint elérése után az információk mélyebb tartalmához való hozzájutás számos akadályba ütközik. Az adatok lassan állnak össze, és bontanak ki egy egységes értelmezési rendszert.

A kutatói szerep és az individuális adottságok összhangjának megteremtésén keresztül lehet a kutatott témát megközelíteni. A terepen tapasztaltak megerősítettek bennünket abban, hogy más-más információkhoz juthat hozzá egy férfi és egy női kutató. Alkalmazkodva a terep kínálta lehetőségekhez egy patriarchális világban a férfiak által hordozott tudáshoz férfi kutatót engednek közelebb, míg a nők a kutatónővel bizalmasabbak azokon a területeken, amelyek egy férfi számára a saját kultúrájukban is nehezebben közelíthetők meg. A teljességre és hitelességre törekedve az így elérhetővé vált információk természetesen kiegészítik egymást.

Erdei Katalin érdeklődésének középpontjában általában a burját nőknek a társadalomban és a gazdaságban betöltött szerepe, a nők saját kultúrájukról való gondolkodása állt, az a mód, ahogyan ez a mindennapokban megjelenik, és ahogyan az általuk szintetizált kulturális tudást továbbadják gyerekeiknek. Ezenkívül az újonnan megjelenő kábítószerek és a hagyományos gazdaság kapcsolatáról, a betegség és a normák helyi megfogalmazásáról, az értékrendszerről gyűjtött adatokat. Sántha István genealógiákat vett fel és állított össze, ezekhez fűződő történeteket meséltetett, és a gazdaságról gyűjtött adatokat. Ezen túl minden adódó alkalmat megragadva helyi és regionális jelentőségű szertartásokon vettünk részt.

Ami az 1997-es és 1998-as nyugati burját kutatásainkat illeti: mindkét évben július elejétől augusztus végéig két falu, *Bajtog* és *Haranut* volt a terepmunka helyszíne. Emellett a kutatásban a terület központja, *Uszty-Orda* foglalt el kitüntetett helyet. A két faluból Uszty-Ordába visszatérve pihentünk meg. A járási központ érdekessége, hogy terepen maradvá, de az eredeti környezetből kiszakadva lehet továbbgondolni a megtapasztaltakat, új terveket szőni. A járási központban a két faluból ideköltözötteket kerestük meg, készítettünk velük életútinterjúkat, vettünk fel tőlük genealógiákat, ellenőriztük az eddig gyűjtött adatokat. *Harganaj* (Uszty-Orda burját elnevezése) sokszínű, soknemzet-

ségű és -nemzetiségű képe a jövő nyugati burját társadalmának előképe. Minden itt megtapasztalt jelenség egyben a jövőt is magában hordozza.

A kutatásnak van egy negyedik terepe is: az Uszty-Ordától mintegy 150 kilométerre északnyugatra húzódó *Obusza*. Itt él a nyugati burjáság egyetlen ezüstműves mestere, azaz „fehér kovács sámánlelkűje” („*szagán darhan uthatajnja*”). A terület másik érdekessége, hogy a múlt század végén, e század elején itt gyűjtötte a mindmáig legteljesebb anyagot a nyugati burját sámánista hitvilágról Xangalov, egy *bilesiri* tanító. Az itt tapasztaltak tudománytörténeti meggondolásokat is tartogatnak. 1998-ban Sántha István egy egyhetes körutazás során a környék falvait és sámánjaikat is felkereste. Ez segítette a *bajtogi* sámánizmust elhelyezni a környék sámánizmusainak rendszerében.

Az eddigi kutatások célja e két falu megismerése és tágabb környezetbe helyezése volt. Ez a választás sok tekintetben szerencsés megoldás volt, mivel az egyik falu a fő folyó felső szakaszának, míg a másik e fő folyó legnagyobb mellékfolyójának (annak középső-alsó szakaszának) markáns burját települése. A két falu nem szomszédos, nem áll közvetlen gazdasági összeköttetésben, lakói nem állnak egymással házassági kapcsolatban. Lakosságukat tekintve sem egységesek: két különböző törzs tagjai alkotják. Így módszertanilag az a lehetőség kínálkozott, hogy amit az egyik faluban megismertünk, arra a másik faluban is rákérdezzünk.

Bajtog a Felső-Huda-völgy középső részén fekszik. (A völgy közigazgatási központja a túlnyomóan oroszok lakta *Ahiny*ban működik. *Ahiny* a völgy utolsó települése, északabbra – az elbeszélések szerint – csak tajgai vadász evenkik élnek.) A falu nevében a *baj* ('gazdag', a magyar *bég* szóban is ennek egyik alakja jelenik meg) és a *tag* ('hegy') török szavakat lehetjük. Mindkét szó a török és a mongol nyelvben is megtalálható. *Bajtog* a völgy többségében burjátok, *ehirtek* lakta települései közül a legjelentősebb. Emellett oroszok, beloruszok élnek még a faluban. Őket az 1960-as évek végén alapított faüzem vonzotta ide, és a folyó túloldalán lévő külön falurészen, Szerafimovszkban telepedtek le. A kilencvenes évek elején az üzem fizetőképtelenné vált. Aki tehette, visszatért az orenburgi óhazába, de így is, a lakosság negyedét kiteve, mintegy százötven orosz ajkú él ma a faluban.

Bajtogot a 17. század végén, a 18. század elején alapíthatták. Az Orosz Birodalomban a Felső-kudai Terület központi települése lett. Az 1950-es évek végén, az erőszakos kollektivizálás időszakában a hagyományos nemzeti viszonyokat tükröző kolhozokat összevonták. Központjukat áthelyezték *Aphajból* előbb *Bajtogba*, majd innen a *Huda* középső szakaszán elhelyezkedő *Çahanyba*. A völgyet lakó *ehirit* nemzetségek szállásainak felszámolásakor a népesség nagyobbik részét az új gazdasági központba, *Bajtogba* költöztették. A második migrációs hullám a fentebb már említett, 1960-as évek végi orosz betelepülés volt.

A falu a hetvenes–nyolcvanas években élte modern reneszánszát. Majd az oroszok fokozatos elvándorlása mellett a burját fiatalok egyre nagyobb számban kezdtek a városba költözni. Tanulmányaik befejezése után nagy részük Uszty-Ordában, Irkutszkban és Ulán-Üdében talált és talál megélhetést. Ez a folyamat felgyorsult az utóbbi években. Így a nyugati burját értelmiség tulajdonképpen „le lett fejezve”, „el lett vágva szülőföldjétől”.

Bajtogban az internátus az 1980-as évek elején égett le, és nem építettek újjá. A közintézmények közül a tizenegy osztályos iskola mellett jelenleg a kultúrházban rendeznek időnként „táncos összejövetelt” és filmvetítést.

A falu a hagyományos nemzetségi viszonyokat reprodukálva három részre tagolódik, ezek: a *mjangan*, az *aphaj* és a *bilü*. A falu tulajdonképpen a három nemzetség téli szállásterületének közös (hármás) határán alakult ki, és a falurészek nevei is a terület tulajdonosának (gazdájának) nevét őrzik.

Az Irkutszk–Jakutszk országúttól északra eső területen a *bajtogi tajilgan* a leghíresebb áldozóhely. Magát a *tajilgan* helyét egy sámánó temetkezési helye jelölte ki: *Butan* (*Budan*) anyó, a *bajtogi* ősanya van e hegyen eltemetve.

Az általunk kutatott másik falu, *Haranut* a *Murin* folyó középső szakaszának völgyében terül el. A nemzetségek megoszlásának megfelelően több részre tagolódik. A mai nagycsaládok a hajdani téli szállás helyén (a faluban) megőrizték különállásukat. A falurészeket egy-egy gémeskút, ér választja el egymástól. *Haranutban* *Bajtoggal* szemben mind a „fehér”, mind a „hideg” sámánokat megtaláljuk. Beavatott sámán már nincs a faluban, de a szomszéd falu (*Szogoruk*) kultikus vezetője *jodoo*-s, azaz beavatott sámán. (A *jodoo* a jegenyefenyő kérge, amit a hideg sámán csak beavatása után használhat.) Él itt egy, a falu határain túl is híres jósnő. A hagyományok kizárják, hogy a *haranutiak* között sámánó legyen. *Haranutban* a *boholderek* nemzetség fehér sámánjánál laktunk, aki elismert személyisége falujának. Ez a tény évek óta jó ajánlólevél a környék kutatásához. 1998-ban több szertartáson vettünk részt, így a helyi „Fehér gazdát” tisztelő, megbékítő és a tragikusan elhalt öregek visszatérését megzabolázó áldozáson. Az utóbbit a helyi hideg sámán mutatta be az ottlakók rosszállása mellett (mivel a szertartás, az áldozat és a szellem is fehér, hideg sámán nem mutathatja be) egy elköltözött falubelije nevében.

A burját sámán a szertartások vezetéséhez, az imák birtoklásához és használatához való jogát *uthája* határozza meg. Az *utha* képesség, jellemvonás, de azt is jelenti, hogy az, aki birtokol ősei sorában sámánt, sámánokat tud felmutatni, ezekre tud hivatkozni imáiban a szertartásai során. Minél ősbibb egy *utha*, annál kevésbé jellemző ereje élő birtoklójára. Minél közelebbi kapcsolatban van az élő és az ő, annál jobban áthatják az ő tulajdonságai (így ereje) az élőt is. Alapvetően kétféle *uthát* különböztetnek meg a nyugati burjátok: fehéret és hideget. Anélkül, hogy a terminológiák részletes leírásába fognánk, a fehér *uthájú* sámán nagy vonalakban hasonló funkciókat lát el, mint a szakirodalom fehér sámánja, a hideg *uthájú* sámán pedig, mint a fekete sámán. A sámánok, akiknek *uthájuk* van, továbbá lehetnek beavatott és gyalogsámánok. Ma az előbbire alig találunk élő példát. Ez esetben a falu adja össze a beavatási szertartáson az ősöknek feláldozandó áldozati állatokat és italokat, így lesz a sámán nemzetisége és faluja sámánja.

Ezenkívül van kovácslelkű sámán is, akit szertartásaival kissé kívül találunk a fenti felosztásból. A kovácslelkű sámánok is elkülönülnek fehérekre és hidegekre, de ez általában az ezüstművességre és a vaskovácsolás mesterségére utal (gyakran csak az ősök tekintetében).

Az eddigi kutatások egy duális osztályozási rendszert tártak fel, amelyben a nyugati burját kultikus élet két pólusa köré szerveződött kultúra elevenedik meg minden területével. Meggyőződésünk szerint a burját sámánizmust a maga kulturális kontextusában

kell és lehet vizsgálni. A kontextus maga a mindennapi élet. A sámánizmus a burjátok életének minden területét láthatatlanul beszövi, szertartások során pedig nyilvánvalóan mozgatja, irányítja is az adott közösség életét. E rendszer meghatározott forgatókönyv szerint működik, amelyben egyaránt adottak a szertartások helyszínei, kellékei és szereplői.

A burjátok mindennapjait a szellemekkel való együttélés határozza meg, a velük folytatott párbeszédnek kiemelt jelentősége van. Ilyen párbeszédnek folytatására elsősorban a szertartásokon – kollektív formában, egy kiemelt (vezető) szerepet betöltő személy irányításával – van lehetőség. Ezeken a szertartásokon a jelen alakjai a jövő érdekében fordulnak a múlthoz.

A kutatás alapja az észrevétel, hogy a nyugati burját falvakban a konkrét helyet mágikus erővel látják el. Egy-egy burját falu közvetlen földrajzi környezete tele van olyan pontokkal, melyekhez a korábban élt nemzedékek tagjainak élete, halála fűződik. A szellemőségekkel való kapcsolatfelvétel elsősorban balesetek és tragédiák helyszínén történik. Emlékük negatív előjellel tölti fel a pont környezetét, védőszertartás bemutatását kívánva az élőkötől. A pozitív és negatív erejű helyek „térképe” egyrészt az emberek egymás közti rokonsági és hierarchikus társadalmi kapcsolatrendszerét tárja elénk, másrészt a túlvilági szellemek és a köztük megkülönböztetett szereppel és hatalommal felruházott gazdaszellemelek hierarchiájára, mintegy a szellemek „társadalmi struktúrájára” utal.

Jelen pillanatban úgy gondoljuk, hogy a nyugati burjátok kultúrájának, társadalmának és gazdaságának mai esszenciája, legfontosabb intézménye a sámánizmus meghatározta hitvilág. Ez át- meg átszövi az élet minden területét, meghatározza a történelem és cselekedetek értelmezését, az ezen való gondolkodást, s emellett bemutatásán keresztül le tudjuk írni a nyugati burjátok életét és hagyományait. A hitvilágot a gazdaság és a családtörténetekből összeálló történelem kontextusában látjuk bemutatathatónak. A nemzetség történelme szájhagyomány útján öröklődik nemzedékről nemzedékre. A sámánhitű nyugati burját társadalom mind a mai napig megtartotta törzsi-nemzetségi-nagycsaládi jellegét. Az ősi szállásterületen a szent helyekhez, a faluban tudós személyekhez kötődnek a történetek. A szállásterület gazdaszellemeihez fűződő történeteket szintén tudós öregek birtokolják. Náluk a tudás a szertartások levezetésén túl a történetek és imák tudását is jelenti. Nem az általános, „nagy” burját mitológia, folklór környezetébe elhelyezve keresünk vonatkozási környezetet a helyi sámánimáknak, hanem azokat a kulturális, a hitvilággal kapcsolatos elemeket vesszük sorra, melyeket az imát birtoklók használnak, tudnak, azokkal a terminusokkal, melyeket mindennapi életükben használnak. A társadalom mitikus és történelmi emlékezete szabályozza egyrészt az emberek egymás közötti, másrészt a túlvilággal, az istenekkel, a szellemekkel folytatott (fenntartott) kapcsolatait is.

Elmondhatjuk, hogy a burjátok konkrét, lokális életterében és az őket körülvevő környezetre (a nemzetségi területre) vonatkozóan is fontos adatokat lehet nyerni a szellemvilágról. Ennek helyes értelmezésére nem kerülhet sor a leszármazási rend és a rokonsági terminológia vizsgálata, pontos ismerete nélkül. Ezzel párhuzamosan adatokat nyerünk a mitologizálódás folyamatának megértéséhez is.

A változó világ szele a nyugati burját társadalmat is elérte. Ez a folyamat rohamos léptekkel zajlik napjainkban. Azért tartjuk fontosnak a folyamat dokumentálását, mert egy jövőbeni állapot kialakulásának megértéséhez ez az anyag nélkülözhetetlen alap lesz.

A burját kutatóútjaink során összesen mintegy ezerkétszáz diafelvétel, száz óra hangfelvétel (audiokazetta, Minidisc és DAT) és harminc óra (Hi-8-as) videofelvétel készült.

A második éve folytatott kutatás egy hosszú idejű állomásozó etnológiai terepmunka keretében mélyül el terveink szerint. A vállalkozás eredményeként azt reméljük, hogy új oldalról tudjuk megvilágítani a sámánizmus körébe sorolható elképzeléseket, valamint a hozzájuk tartozó szerepeket, személyeket, szertartásokat, a társadalom és a túlvilág „szerkezetének” hierarchiái közt mutatkozó analógiákat. A földrajzi környezet szerepét abban látjuk, hogy egy kulturális rendszer stabilizálódik azáltal, hogy a társadalom nagyon sajátos jelentéseket és jelentőséget tulajdonít a körülötte lévő világ egyes pontjainak. Ezzel a vizsgálat hozzájárulhat az ember-természet, a társadalom-környezet kapcsolatát vizsgáló kutatásokhoz is. A terepmunka egyik fő célja egy monográfia elkészítése, amely a nyugati burjátok mindennapi életét meghatározó hitvilágot mutatja be. Így egy sokrétű és gazdagon árnyalt képhez juthatunk – egy kiemelten kezelt földrajzi-topográfiai aspektusból kiindulva – a társadalom és a kultúra szerkezetéről, belső kapcsolatáról.

Tofáknál

A dél-szibériai török nyelvű népek közé tartozó *tofák* Oroszországban, Dél-Szibériában az Irkutszki Terület Nyizsnyeudinszki kerületében élnek, Irkutszktól mintegy 800–900 kilométerre nyugatra a Szaján hegységben. A *tofák* közé vezetett kutatóúton Sántha István társa Lukács József volt. Az utazást Diószegi Vilmos terepmunkanaplóinak kiadásra való előkészítése tette időszerűvé, hiszen a naplók jegyzetekkel való ellátása más szinten történik akkor, ha a szerkesztő maga is eljut a terepre. Az altaji és mongóliai naplókkal szemben az tette kiemelt jelentőségűvé a Kelet-Szajánba való utazást, hogy Diószegi Vilmos kutatóútja óta nem járt magyar (társadalomkutató) ezen a területen. Diószegi Vilmos 1958-ban *Aligdzserben* és *Nyerhában* gyűjtött, és töltött el közel egy hónapot a *tofa* sámánok között. Negyven év elteltével, 1998-ban *Ġutarába*, a harmadik *tofa* (karagasz) faluba is sikerült eljutnunk. Érdemes megjegyezni, hogy a legjobbkor vezetett Diószegi Vilmos útja Szibériába, mivel a régi sámánok közül 1958-ban még sokan éltek.

A *tofák* a *tuvai todzsák* és a mongóliai (*hövszögöli tibák*) rokonai. A *tofák* a *tozsuiakkal* és a *tibákkal* hajdan egy, a Kelet-Szajánban élő, rénszarvast tartó déli szamojéd népet alkothattak. A kis nép három részre szakadását elsősorban az egyre kevesebb legelő, később a „nagypolitika” gyorsította meg. A Kelet-Szaján ugyan egy hegységet alkot, de észak–délkeleti íve több hegyvonulatból tevődik össze. A karéj északi belsejében a *tofák* vagy *karagaszok*, ettől az északi résztől nyugatra, az íven kívül elterülő tajgában élnek a *todzsák* vagy *tozsuiak*, az íven kívül délen pedig a *tibák* vagy *cátanok*.

A Szaján keleti részén egészen 1911-ig, a mandzsu dinasztia bukásáig területileg két rész különült el. Addig Tuva és benne *Tozsu* a *todzsákkal*, valamint Mongólia a *cátanokkal* (*tibákkal*) a Kínai Császárság része volt, míg a *karagaszok* (*tofák*) az Orosz Birodalomban éltek. 1944-ig Tuva (a *tozsuiakkal*) elvileg független állam volt, ha a fővárosában gyakorlatilag orosz csapatok állomásoztak is. Az addigi *karagaszok* a szovjet

forradalom után hozott rendelettől kényszerítve, a vándorló életmódjuk felhagyásával *tofák* lettek. A *cátanok (tibák)* automatikusan a független Mongólia állampolgáraivá váltak. A Kelet-Szajánban élő réntartó közösség ekkor szakadt mind politikailag, mind a közigazgatást és az adminisztrációt illetően is három részre. 1944-ben Tuva hivatalos verzió szerint önként kérte felvételét a Szovjetunióba, így csak ettől kezdve választották el ténylegesen a második világháború után őrzött határok a tibaktól a *tozsuiakat* és a *tofákat*. A *tofák* a *tozsákkal* mindmáig fenntartják régi kapcsolataikat (házasság, kereskedelem, orvosi ellátás), a tibákról azonban csak a *tozsákon* keresztül szereznek híreket.

Karagasz nemzetségnevek már a 17. század közepétől fennmaradt első orosz prémadó-összeírásokon szerepelnek. A helyzet az adózást illetően ezután sem változott sokat, talán csak annyiban, hogy ezentúl a nemzetségfőkön keresztül nem a központi, hanem a helyi orosz hatalmasságok raktáraiba kerültek az adóként beszolgáltatott prémek. A *tofa* név önelnevezés, a szó jelentéséről mindmáig nincsenek adataink. *Karagasznak* az oroszok hívták őket az októberi forradalom előtt. A *tofák* hajdan rénjeiket követve, a zuzmós, mohás tajgában vándorolva meleg bőrből, kéregből készült kerekátrákban laktak. Hagyományos réntartással és vadászattal foglalkoznak mind a mai napig. A 20. század harmincas éveiben a szovjetek telepítették le őket, az addig a hagyományos vadászréntartó területeken nomadizálóknak ekkor építettek gerendaházakat. Eleinte csak télen tértek be a régi téli szállás területén lévő településekre, aztán a fiatal asszonyok már egész évben itt éltek. Az életük javát megélt *tofa* férfiak és asszonyok mint a „rénbrigád” tagjai még a tajgában haltak meg. A hajdani vándorló életmód számos kulturális vonásától megfosztva csak gazdálkodási típusná vált. Az 1980-as évek elején ezeknek az embereknek a halálával a *tofa* kéregsátrak is eltűntek. A történet érdekessége, hogy Diószegi Vilmos *aligdzseri* háziasszonyának (Jekatyerina Mihajlovna Amosztajevának) volt utoljára ilyen sátra.

Maradt munkájuk a településen élőknek is, elsősorban az adminisztrációban: a még vándorlók tevékenységét integrálták a nagy Szovjetunió gazdasági életébe. Az 1930-as évek végén megalakult a „*Kizil tofa*”, a „*Vörös tofa* vadréngazdaság”. A települések vezetői a pártiskolát végzetekből és a rendszer iránti hűségüket tettekből lettek. A Szovjetunió vezetése „áldozatot sem sajnálva” a húszas évek elején létrehozta Leningrádban az „észak kis népeinek” főiskoláját, a Herzen Intézetet, ahol a kiválasztott – sokszor tehetséges – fiatal kisebbségeket a szovjet értékrend szószólóinak képezték ki. Így kerültek *tofa* fiatalok Leningrádba, illetve a közelebbi nagy szibériai városokba. Később az itt végzett fiatalokból lettek – születési helyükre visszatérve (bár általában elmondható az, hogy aki innen elkerült, az többé nem tért vissza) – a szocialista munka, az otthon maradt rénpásztorok és vadászok életének irányítói. A gyerekeket helyi oroszos iskolába, majd a központi település internátusába járatták.

Az 1990-es évek eleji „peresztrojka”, majd az „avantgárd peresztrojka”, végül a Szovjetunió darabokra szakadása után eltűntek, átváltoztak a pártvezetők, nem volt, aki megmondja, mit és hogyan kell tenni. Egy ideig még nem látszott a baj. Ekkor a *tofák* majdnem felélték a teljes rénállományukat. „Mindent drága pénzen kell megvenni. Mindenki azt csinál, amit akar, mindenki úgy él meg, ahogy tud...”, mondták. Ilyen feladat előtt a *tofák* korábban sohasem álltak: segítséget sehonnan nem várhatnak. Ha a tajgában már nem tudnak is folyamatosan élni (megélni), életük a velük együtt élő „tösgyö-

keres” oroszokéval együtt ma egyre inkább a tajgában zajlik. Az oroszok azonban hagyományosan nem foglalkoztak réntartással, a tofák ellenben nemzedékről nemzedékre adják örökségül fiaiknak apáik tajgában szerzett tapasztalatait és a hozzájuk kapcsolódó szertartásokat, történeteket, amelyek a tofa kultúra és történelem bázisát jelentik.

A letelepítéssel együtt az Irkutszki Helytörténeti Múzeum munkatársai begyűjtötték a tofa sámánok ruháit, eszközeit. Ezzel párhuzamosan az 1930-as évek végén megtiltották a sámánkodást. Diószegi Vilmos 1958-as utazásakor a régi sámánok közül még sokan éltek, és ők szívesen megmutatták tudásukat a magyar etnológusnak. Az utolsó, „háború előtti” tofa sámán (*ham/kam*), akitől Diószegi Vilmos igen értékes anyagot gyűjtött, az 1905-ben született Innokentyij Nyikolajevics Kokujev, 1987-ben halt meg. Ma már nincs egyetlen tofa sámán sem, aki dobjával, imáival gyógyítana. Néha Prokopi Ungustajev veszi elő a nemrégiben saját maga által készített dobot, hogy elénekelje az apjától tanult dalokat (apja Diószegi Vilmos *nyerhai* tolmácsa és segítője volt), vagy az énekes Sztyepan Araktajev öltözik be a helyi folklóregyüttes újonnan kitalált sámánruhájába, amikor az 1950-es évek elején a közös rénpásztorokodás alatt az addigra már nem praktizáló Szemjon Tutajev sámántól tanult dalokat énekl. Mára a mintegy négyszáz, magát *tofának* valló ember közül körülbelül százan használják anyanyelvüket. Tíz öreg maradt, akik még egy más értékrendet képviselnek. A ma élő tofa öregek közül kiemelkedik Varvara és Galina Adamova, akik dalaikkal és a régi történetekkel, legendákkal még a régi tofa világot idézik fel. Varvara Adamova még emlékezett, hogyan kell *érent* varrni. A betegség gazdaszellemét ábrázoló amulettet akkor készített és akasztott a sámán a kerek sátor tiszteleti helyére, a bejáratnál szembe, a „*dör*”-re, amikor a családban nagybeteg volt. Ha meghalt a beteg, vele (fölé) temették; ha meggyógyult, tovább etették, itatták. Ha később rosszra fordult a vadászat, meg is verték az *érent*. Kérésünkre Varvara Adamova varrt nekünk *érent*, később fel is avatta a szellemábrázolást.

Aligdzserben több tofa sámánimát gyűjtöttünk. Ezeket ma a nemzetségek vezetői birtokolják. Az imák nemzedékről nemzedékre öröklődnek a nemzetség férfi tagjai között. A következő típusokat találtuk közöttük: *érent* beavató, tajgában (szabadban) éjszakázás esetén, coboly elejtésekor (mikor a vadász visszatér a vaddal a vadásztársához), a *handat* sámánfához érve, vadászatra indulva elmondott. Meg kell jegyezni, hogy funkciójuknál fogva az imákat férfiak használják. Egy esetben nagyon nehezen sikerült elmondatni a szöveget, ez a hit ma is élő erejét mutatja.

Diószegi Vilmos naplóinak és leveleinek jegyzetei elkészültek. Diószegi feljegyzésein keresztül gyorsan fel lehetett ismerni a tofa sámánizmus maradványait, később azonban a kultúra és társadalom más területeiről (vadászat, réngazdálkodás, nemzetségi területi elhelyezkedés, jogbíráskodás, társadalmi felépítés, genealógiák, életútinterjúk, vándorlási útvonalak és stratégiák, természet és ember, házasodási és szexuális szokások, újabb szociológiai aspektusok: gyilkosságok, öngyilkosságok, alkoholizmus motivációi) is gyűjtöttünk. Az utazás mindenképpen szerencsés volt. Olyan helyen sikerült néprajzi kutatást végezni, ahova eljutni is nagyon nehéz.

Az utazás egy hónapját tíz óra (Hi–8-as) video-, mintegy húsz óra (Minidisc) szöveg, és hat óra (DAT) zenei hangfelvétel dokumentálja. Ez utóbbi teljes zenei körképet ad a tofa éneklésről és énekekről.

Utazásaink során megismertük a moszkvai, az ulán-üdei és az irkutszki könyvtárak és múzeumok kutatásaink előkészítéséhez és a feldolgozáshoz elengedhetetlenül szük-

séges anyagait is. Kapcsolatba kerültünk a téma és az együttműködés iránt érdeklődő etnológusokkal, folkloristákkal és történészekkel. Így az irkutszki, Diószegi Vilmost 1957-es burját kutatóútján kísérő Nadezsda Oszipovna Saraksinovával (tőle sikerült elkérni, lemásolni és hazahozni a Diószegi Vilmostal közösen vezetett kutatóút gyűjtőnaplóját), és a közép-szibériai evenki gazdaság antropológiájával és etnogenezisével foglalkozó Mihail Girgorjevics Turovval, a Moszkvában dolgozó irkutszki etnológussal, Anna Szirinával, Ulán-Üdeből Dugar Nyimajevvel, a burját etnogenezis, és Vladimir Rasszadinnal, a *tofa* folklór és filológia kutatójával.

JEGYZET

* 1997-es és 1998-as útjainkat és kutatásainkat a Soros Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, az Oroszországi Kulturális Központ (Budapest), a Művelődési Minisztérium OTKA- és Eötvös-ösztöndíja, Lukács József és a 77 Elektronika, az MTA Altajisztikai Kutatócsoportja, az ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéke és Hallgatói Önkormányzata támogatta. Köszönet érte. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani továbbá Schmidt Évának, Sárkány Mihálynak, Vargyas Gábornak ösztönző és gondolkodást serkentő szakmai támogatásukért.

KATALIN ERDEI – ISTVÁN SÁNTHA

Among Buryats and Tofa

This fieldwork report describes two ethnographic researches in South Siberia. During the first one in 1997 the role of local spirits and shamanism in the western Buryat world view played the most important part of the study made in two villages. Despite these themes the social function of women was taken into account. On the second trip the remains of Tofa shamanism was examined who live in the Sayan mountain. The authors collected also supplementary data to Diószegi's notes and documented the people's way of life.